

CRITERII EXTRAFILOLOGICE ÎN
ANALIZA ETIMOLOGICĂ

LAURENȚIU NISTORESCU

Cu aproape un veac în urmă, filologul Constantin C. Diculescu își imagina, speculând pe baza cuvântului german *Trüblein*, că originea cuvântului românesc *strugure* trebuie căutată în idiomul străgermanic al gepizilor, presupunând existența în limba acestora a unei forme arhaice **thrubilo* sau **struwilo*.¹ Fapt oarecum scuzabil pentru epoca sa, venerabilul filolog pierdea din vedere un aspect extralingvistic care anula o atare reconstrucție etimologică: în aria de formare/individualizare a acestui grup etnic și, implicit, a limbii sale (malurile Mării Baltice), nu crește vița de vie, deci posibilitatea ca gepizii să fi avut un termen propriu pentru fructul acesteia este cu totul exclusă. Singurul mod prin care limba gepizilor se putea îmbogăți cu un atare termen era, nu poate contesta nimeni, împrumutul cuvântului din limba unei populații în a căror arie de locuire se găsea vița de vie – or, cel dintâi și cel mai intens contact pe care gepizii l-au avut cu o astfel de populație, după migrarea lor spre sud din veacul al III-lea, a fost cel cu daco-romanii din bazinul carpatic, în cultura cărora vița de vie avea, anterior contactului cu gepizii, un prestigiu multimilenar – și, indubitabil, o amplă terminologie aferentă. De altfel,

¹ C. Diculescu, *Die Gepiden: Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, 1922.

etimologia propusă de Diclescu a fost abandonată, dicționarele mai recente optând (nu neapărat în temeiul celor de mai sus) fie pentru soluția logică a atribuirii termenului *strugure* substratului traco-dacic², fie pentru prudenta (sau... evazionista) formulă „etimologie necunoscută”³.

Ceea ce poate fi numit „sindromul strugurelui gepid” – ignorarea contextului cultural extralingvistic care permite/impune apariția și/sau însușirea unor cuvinte – poate fi întâlnit în constructele etimologice din dicționarele noastre cu o frecvență de-a dreptul dezarmantă. Termeni care reflectă elemente, instituții și concepte specifice unei civilizații sedentare și urbanizate sunt atribuiți în mod discreționar unor populații migratoare, cuvinte care intră în același pachet semantic (spre exemplu, lunile anului) primesc, la fel de lipsit de teme, origini diferite ș.a.m.d. Distinct de acest sindrom, dar ca o prelungire agravantă a formelor sale de manifestare, este cazul (din nefericire, nu mai puțin frecvent) în care sunt susținute explicații etimologice construite pe scenariul împrumutului, ignorându-se cu cerbicie faptul că termenul în discuție este atestat **în scris** (!) cu generații, secole sau chiar jumătăți de mileniu înaintea contactului care ar fi facilitat împrumutul. O asemenea explicație se oferă, în mod cvasiunanim, pentru cuvântul *cerna*, pe care majoritatea dicționarelor din ultima jumătate de veac nici nu se mai obosesc să-l rețină, decât, cel mult, prin derivatele *cerneală*, *cernit* ș.a.⁴, căroră (ca și cuvântului-bază, pe vremuri), i se atribuie o neîndoielnică (pentru autorii textelor de dicționar)

² *Noul dicționar explicativ al limbii române* (NODEX), Litera Internațional 2002.

³ *Dicționarul explicativ al limbii române* (DEX), Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, București, Editura Univers Enciclopedic, 1998, p. 1030.

⁴ DEX 1998, p. 164.

origine slavă⁵. Problema cu această explicație este că nu lămurește în niciun fel **prin ce miracol acest presupus cuvânt slav era cunoscut și consemnat în scris la mii de kilometri distanță de aria de locuire a vorbitorilor slavi/protoslavi, cu mai bine de jumătate de mileniu înainte ca primele grupuri slavofone să-și facă apariția în regiune.**

Să recapitulăm faptele, a căror obiectivitate nu poate fi pusă la îndoială prin nici un artificiu etimologic:

* Cea mai veche consemnare în scris a termenului în discuție, cunoscută până acum, în varianta clasicizată **Dierna**, se regăsește în atlasul geografului Claudius Ptolemeu⁶, datând de la jumătatea secolului I d.Hr.

* La cumpăna dintre secolele I și II d.Hr. (dar înaintea cuceririi Sarmizegetusei de către romani), termenul se regăsește, ca antroponim, în variantele **Diernaios**, **Diernais**, pe ostrakoanele militare din Egiptul Superior⁷, însoțite de mențiunile explicite *domus Dacus / natione Dacus*.

* În epoca provinciei romane Dacia Augusti, termenul este consemnat, cu referire la localitatea de la gurile râului Cerna (Orșova actuală), fie în varianta **Tsierna/statio Tsiernensis** (precum în cea mai veche mențiune epigrafică a așezării, din perioada 154 – 168), fie în varianta **Zerna/Zernes/colonia Zernensis**, fie în varianta clasicizată **Dierna** (în care apare și cu ocazia ridicării sale la rang de municipiu, în anul 193) – dublată, pe malul drept al Dunării, de o altă localitate cu denumire derivată: **Transdierna**. Numărul inscripțiilor care atestă larga utilizare a termenului, în ambele toponime, este impresionant

⁵ Există și excepții onorabile, precum *Tratatul de istorie a limbii române* (TILR II) ș.a., care nu au rezerve față de originea de substrat a termenului.

⁶ Ptolemeu, *Geografia* 3.8.10.

⁷ Dan Dana, *Les Daces dans le ostraca du desert oriental de l'Egypte. Morphologie des noms Daces*, în ZPE, 2003 și altele.

(de ordinul sutelor), acestea fiind răspândite atât la nordul, cât și la sudul fluviului, pe toată durata existenței provinciei Dacia Augusti și chiar și în secolele următoare⁸. În aceeași perioadă, termenul este consemnat, în varianta **Zerne** și tot cu referire la orașul dunărean, și de către Ulpian⁹.

* La jumătatea secolului IV, termenul se regăsește, cu referire la așezarea orșoveană, pe harta militară a Imperiului Roman, cunoscută sub denumirea *Tabula Peutingeriana*¹⁰, în varianta **Tierna**.

* O jumătate de secol mai târziu, termenul apare din nou, tot cu referire la toponimul orșovean și transorșovean), prin consemnarea în *Notitia Dignitatum* a demnităților imperiale *Praefectus militum exploratorum Transdiernis* și *Praefectus legionis tertiaedecimae geminae Zernis*, ambii aflați în subordinea ducelui Daciei Ripensis¹¹.

* Una dintre cele mai mai târzii atestări scrise ale termenului, anterioare sosirii populațiilor slavofone în zona Dunării de Jos, datează de la jumătatea secolului VI și îi aparține lui Procopius, care menționează un toponim **Zernes** pe malul drept al fluviului (în altă locație decât Dierna/Transdierna de la Cazanele Dunării) în tratatul său *De Aedificiis*¹².

⁸ CIL III, 8277, 2; MK.Ert II 1908, p. 18, fig. 40; Klio XI 1911, p. 508; IDR III/1, pg. 63; „Acta Musei Napocensis” VIII 1971, p. 547 ș.a.

⁹ Ulpian, cap. L. 15, 8, 9.

¹⁰ *Tabula Peutingeriana*, segm. VII, 3. Datarea în secolul IV a acestei hărți (și nu în secolul III, așa cum s-a propus mai frecvent la noi), este obligatorie, întrucât – așa cum a demonstrat Doina Benea – itinerariile hărții cuprind numeroase trimiteri la evenimente și mutații petrecute în timpul și după epoca lui Constantin cel Mare (precum existența orașului Constantinopol, consemnat cu simbolul de reședință imperială), ceea ce indică o dată indiscutabil ulterioară anului 330, a inaugurării noii capitale.

¹¹ *Notitia Dignitatum*, cap. Orient, 42, 37.

¹² Procopius, *De Aedificiis*, 4, 6, 5.

Avem, aşadar, o continuitate a circulaţiei termenului, consemnată în scris într-un mare număr de situaţii (ceea ce elimină jocul hazardului), întinsă pe întreaga jumătate de mileniu ce precede primele contacte ale autohtonilor traco-daci, şi apoi daco-romani, cu populaţiile slavofone. Nici o îndoială nu este posibilă cu privire la deplina corespondenţă de structură fonetică şi încărcătură semantică între originalul traco-dac şi derivatul său panromânesc. În ceea ce priveşte primul aspect, aşa cum s-a observat cu consecvenţă, aparenta varietate a transcrierilor antice nu face altceva decât să reflecte ezităările de redare grafică a sunetului „ce” [č], în formule specifice limbilor native ale autorilor înscrisurilor – în cazul latinei, transcrierile fiind cu atât mai apropiate de formula autohtonă, cu cât autorul consemnării era mai legat de romanitatea târzie dunăreană. Situaţia este atât de limpede, încât comentatorii care pariau pe scenariul împrumutului din slavă s-au văzut puşi în dificultate, o parte dintre ei – printre care foarte citatul W. Tomaschek¹³ – optând să iasă din încercătură prin lansarea prezumţiei că termenul geto-dacic ar fi avut o semnificaţie şi, deci, ne-am afla în faţa unei simple coincidenţe fonetice. În pofida unor deloc neglijabile tentative de a proba continuitatea istorică *dierna/cerna*¹⁴ şi a unor noi descoperiri epigrafice, de natură a certifica larga utilizare în rândul vorbitorilor traco-daci şi traco-daco-romani a cuvântului dat, această opinie continuă să fie citată, dicţionarele ultimei generaţii dându-i nejustificatul statut de fapt certificat ştiinţific. Caracterul nejustificat este dat nu doar de lipsa unei argumentaţii valide, ci şi de ignorarea unor elemente

¹³ Printre cei care-l urmează pe orientalistul mitteleuropean se numără chiar şi Vasile Pârvan, care afirmă (în *Getica* 1982, p. 155) că Dierna „nu are nimic de-a face cu slavicul cerna, ci are o origine şi un înţeles diferit, getic” (cu trimitere la Tomaschek II, 2, 71).

¹⁴ TILR II, p. 356-362.

de vocabular, neîndoielnic aparținând substratului, care confirmă conservarea conținutului semantic – exemple în acest sens fiind cuvintele traco-dacice *zăr/zer* (lichid tulbure, în sens restrâns aplicat derivatului din lapte, după coagulare)¹⁵ sau *zîrnă* (plantă medicinală autohtonă, a cărei proprietate de a colora lichidul este considerată definitorie și prin corespondentul terminologic latin, *solanum nigrum*)¹⁶. Tot ca argumente de neocolit în favoarea perfecte corespondențe semantice trebuie invocate, pe de o parte, faptul că ori de câte ori termenul traco-dac a dobândit un substitut, acesta a fost exclusiv panromânescul *cerna*, pe de alta, faptul că tot în antichitatea preslavă a regiunii, termeni de valoare fonetică și semantică îndeaproape înrudiți se regăsesc în mai toate idiomurile epocii – poate cel mai evident corespondent fiind latinescul *cernere*, ale cărui sensuri primare, anterioare semnificației de selectare, au conexiune cu ideea de tulbure, obscur (ceea ce a și permis formarea sensurilor derivate de precipitație deasă și trecere prin sită, dar și neologismul romanic târziu *tern*). Acest ultim aspect trimite la singura explicație logică cu privire la prezența cuvântului *dierna/cerna* în limba traco-geto-dacilor: moștenirea acestuia dintr-un substrat comun unui vast areal euro-mediteranean, în care este posibil să se fi înscris și idiomurile protoslave. Numai că acest din urmă aspect trebuie demonstrat (și nu invers), partizanii împrumutului slav trebuind să răspundă la câteva întrebări obligatorii: când este atestat pentru prima dată cuvântul *cerna* într-un text slav? este el consemnat întâi la slavii

¹⁵ Pascu, I, 190; Pușcariu, *Lr.*, 176; Russu 1970, p. 215-216.

¹⁶ Ariton Vraciu, *Limba daco-geților*, Timișoara, 1980, p. 109 – 110, citându-i pe B.P. Hasdeu ș.a.; TILR II etc. În schimb, DEX persistă în a da cuvântului tot o origine slavă, invocând cuvântul (distanțat de structura fonetică și, mai ales, semantică de referință, pe deasupra și de atestare târzie) *zruno*.

de nord (continuatorii nemijlociți ai vorbitorilor idiomurilor protoslave) sau la slavii balcanici (care moștenesc un extrem de viguros substrat traco-geto-latin)? când se poate certifica răspândirea sa ca element de vocabular panslavic? nu în ultimul rând, ce sensuri primește termenul, în primele contexte atestate? Ultima întrebare este sugerată chiar de inconsecvența celor mai multe dicționare etimologice de la noi, care – încălcând principiul că etimologia unui termen de bază trebuie să fie valabilă pentru toate derivatele acestuia, formate cu mijloacele interne fiecărei limbi – optează să dea origine panslavică cuvintelor *cerna*, *cerneală*, *cernire*, dar numai rusă, respectiv, numai rusă și ucraineană cuvintelor *cernoziom*, *cernușcă* ș.a.m.d. *Nota bene*: pe aceeași pagină de dicționar!

Cazul *dierna/cerna* – pe care, să precizăm, nu avem pretenția de a-l fi clarificat definitiv aici (în cele de mai sus n-am făcut altceva decât să reluăm argumente deja abordate în cercetarea la temă) – nu este deloc singular. În momentul de față se cunosc cu mult peste 400 de termeni consemnați în scris și explicit atribuiți de sursele literare idiomului vorbit de tracia nordici (mai ales toponime și antroponime, dar nu numai), în marea lor majoritate alții decât cei reconstituiți prin metoda hasdeiană „brad-brânză-viezure”, iar primul lucru care trebuie să atragă atenția – și să găsească un răspuns adecvat din partea specialiștilor – este faptul că, în cvasitotalitatea lor, ei pot fi asociați unui/unor cuvinte din limba daco-română, până în prezent prezumate a avea alte origini decât substratul traco-dacic. Or, luarea în calcul a acestora (ca și a aspectelor extrafilologice relevante) este nu numai o obligație deontologică, ci și o metodă mult mai productivă decât reproducerea unor explicații „ghicite” pe vremea când înscrisurile în cauză nu erau cunoscute, iar simpla citare a unui dicționar străin putea trece drept efort intelectual. Și asta, pentru că miza reconstrucțiilor etimologice

depășește sfera filologiei, o atare – nobilă! – îndeletnicire nefiind o simplă „jocă de cuvinte”, ci un instrument neprețuit în recuperarea unor momente defnitorii din evoluția culturii și societății vorbitorilor unei limbi.

Sigle și abrevieri:

CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
IDR	<i>Inscripțiile Daciei Romane</i> , București
Klio	<i>Klio. Beiträge zur Geschichte</i> , Leipzig
MK.Ert.	<i>Muzeumi és Könyvtári Értesítő</i> , Budapesta
Pușcariu, Lr.	Pușcariu S., <i>Limba română. I. Privire generală</i> , București 1940
Russu	<i>Russu, I.I., Limba traco-dacilor</i> , București 1967
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i> , Bonn

EXTRAPHILOLOGICAL CRITERIA IN ETIMOLOGICAL REVIEW - CERNA/DIERNA CASE

Abstract

The etymological reconstructions suggested in the Romanian dictionaries often ignore the extralinguistic cultural context that allows/imposes the appearance and/or assimilation of some words. Such is the case of the word **cerna**, which is supposed to have Slavic origin, despite the fact that it occurs without interruption in hundreds of texts and inscriptions from the Thracian-Dacian-Latin age (as **dierna** / **tsierna** / **zerna** etc.), along more than five centuries before the coming of the Slavic people in the Balkan Peninsula.